

IMELDA VEDRICKAITĖ

Persvazija lenkų socrealizmo literatūroje: socrealizmas nūdienos žvilgsniu

Anotacija: Šio apžvalginio straipsnio tikslas – aptarti pastarųjų metų lenkų tyrinėjimus, kuriuose atsiskleidžia tiek socialistinio realizmo pradžia, raida ir bruožai Lenkijoje, tiek šiuolaikinės reiškinių analizavimo tendencijos. Pasirinkti literatūros teorijos bei literatūros istorijos ir poetikos straipsniai, kurių pažinimas galėtų būti naudingas lietuvių literatūrologams. Pradžioje pristatomos lenkų publicistikoje tebevykstančios diskusijos apie rašytojų etines laikysenas. Lenkų mokslininkų įžvalgos struktūruojamos pagal teminius ir probleminius branduolius: istorinis socrealizmo literatūros kontekstas, manipuliavimo mechanizmai, prieš mitologema, inteligentijos paveikslas, religingumas, romantizmo transformacijos, naujakalbė ir kt.

Raktažodžiai: socialistinis realizmas, totalitarinis diskursas, lenkų literatūra, manipuliacija, inteligentas.

Kūrėjo etika ir kompromisai. 2006 m. vasarą lenkų kultūros akiratyje skausmingai nuskambėjo tema apie rašytojo Zbigniewo Herberto tariamą ar tikrą bendradarbiavimą praeityje su saugumo tarnybomis¹. Remdamasis išviešintais rašytojo pokalbių su saugumo karininkais užrašais, Jakubas Urbańskis straipsnyje „Donos pana Cogito“ („Pono Cogito įskundimas“)² neva demaskuoja Herbertą, kurį lenkų kultūra mitologizuoja kaip komunistų ideologijai nenusilenkusią asmenybę. Esą rašytojas, kad galėtų išvykti į užsienį, teikė saugumui informaciją apie daugelį šalyje ir užsienyje jam palankių žmonių. Dviprasmiškas Liustracijos įstatymas Lenkijoje lėmė dažnas publikacijas apie saugumo bendradarbius. Suinteresuotiems asmenims atsirado galimybė paskleisti dalinę ar iškreiptą informaciją apie Lenkijos inteligentijai itin svarbią asmenybę. Herbertą ketinta sukompromituoti „istorinės tiesos atstatymo vardan“; o galbūt siekiant visuomenę įtikinti, kad ben-

1 Wprost, 2006 08 27, 09 03; Polityka, 2006 07 29.

2 Jakub Urbański, „Donos pana Cogito“, Wprost, 2006 08 27.

dradarbiauti su saugumu buvo normalu, nes tai darė net iškilūs žmonės. Kaltinimai mesti žinant, kad mirusysis negalės gintis (panašiai ideologinėms kovoms buvo parankūs nebylūs romantikų paminklai). Publikacijos skelbia pateikiančios išsamią archyvų medžiagą, nors iš tiesų ją tendencingai kompiliuoja ir liudija tik „dalinę tiesą“. Šiek tiek iškreipta tiesa yra pavojingiausias melas. Tokios „demitologizuojančios“ akcijos efektas – sumaištis dėl moralinio autoriteto netekties, įtarumo pėdsakas visuomenėje, kurioje dar gyvena kadaise tarybinės kartos.

Lenkijoje maždaug tuo pačiu metu televizija ir spauda išgarsino dar vieną skandalą, susijusį su moraliniu autoritetu. Šįkart audrą sukėlė laisva valia paviešinti Günterio Grasso biografijos faktai, paskelbti jo knygoje *Lupant svogūnus*, apie tarnybą SS daliniuose, pažintį su būsimu Popiežiumi *Benediktu XVI* karo belaisvių stovykloje³. Tai tik pora atvejų, kurie liudija Lenkijoje stiprėjantį dėmesį totalitarinio režimo paveldui, siekį iš naujo įvertinti neseną praeitį, kurios dokumentų lieka vis mažiau, o neaprašytos realijos traukiasi nebūtin.

Šiame straipsnyje apžvelgiami pastarųjų metų lenkų tyrinėjimai, kuriuose atsiskleidžia ir pati socialistinio realizmo praktika, ir jos analizavimo tendencijos. Aptarti pasirinkti studijos, literatūros teorijos bei literatūros istorijos ir poetikos straipsniai, kurių pažinimas galėtų būti naudingas lietuvių literatūros tyrinėtojams.

Pastebėtina, kad anaip tol ne patys autoritetingiausi universitetai ir leidyklos ėmėsi didžiausios iniciatyvos iš naujos istorinės perspektyvos pažvelgti į socialistinio realizmo palikimą. Literatūros tyrimų institutas (Instytut Badań Literackich) išleido vieną istorinio aprašomojo pobūdžio knygą – Zbigniewo Jarosińskiego *Nadwiślański socrealizm (Socrealizmas prie Vyslos, 1999)*, kurioje autorius analizuoja prozą, poeziją, dramą, tačiau nesiima platesnių teorinių apibendrinimų. Viena prestižiškiausių akademinių leidyklų – „Universitas“ – bendradarbiaudama su šiuo Mokslų akademijos institutu, išleido *Socrealizmo žodyną* (2004), kuris apima 1949–1955 m. lenkų socrealizmo literatūrą, iš dalies teatrą, kiną ir vaizduojamuosius menus. Žodynas parengtas ne kaip nuoseklus pasakojimas apie literatūros istoriją, o kaip pavadinimų sąrašas, aprėpiantis žanrus, tematiką, estetines kategorijas, literatūros sroves, literatūrų grupes. Neįtrauktos nei garsiausių rašytojų pavardės, nei svarbiausi socrealizmo kūriniai. Leidinio

3 Iš Lietuvoje perspausdinto interviu sužinome, koks svarbus Grassui moralinis apsisąlymas, ilgai laukta galimybė paaiškinti ano laiko realijas, savo pasirinkimo paskatas („Kodėl aš apie tai prabilau tik dabar, po 60 metų?“, *Literatūra ir menas*, 2006 10 20).

sudarytojams atrodė, kad žodyno formulė geriausiai tinka aprašyti meniniu ir asmeninės raiškos požiūriu skurdų literatūros laikotarpį. Galbūt galėtume manyti, jog toks kelias leidžia išlaikyti tam tikrą emocinį atstumą, kritinį objektyvumą ir nesukelti nereikalingų aistrų.

*Istorinis reiškinių kontekstas*⁴. Lenkų literatūros istorijoje socrealizmo laikotarpį aiškiai apibrėžia dvi datos: 1949 m., kai įvyko Szczecino literatų suvažiavimas, oficialiai deklaravęs socrealizmo metodo vienatiškumą, ir 1955 m., kai sulig Nikitos Chruščiovo „asmenybės kulto kritika“ prasidėjo kūrybinis laisvėjimas. Pastarasis buvo iš dalies užgniaužtas 1956–ųjų spalį, kai Poznanėje vykusios darbininkų demonstracijos baigėsi Władysława Gomułkos grįžimu į valdžią ir jo diktatūros sustiprėjimu. Tuomet prasidėjo vadinamoji ūkinė-kultūrinė stabilizacija, daugmaž sugrąžinusi šalį į ankstesnės ideologizacijos vagą. Nuo 1949 m. viešojo gyvenimo ritmą vis labiau diktavo politinis kalendorius, o svarbiausiais įvykiais tapo kongresai ir suvažiavimai.

Gyventi tokia pasaulyje reiškė gyventi kolektyvo susirinkimuose; asmuo ir individualus mąstymas tapo nesvarbus. Literatūrinis gyvenimas nuo atviros scenos nusileido į Literatų sąjungos kuluarus. Buvo redukuotos spaudos organų – kaip literatūros tribūnų – funkcijos: neliko vietos spontaniškiems pasisakymams ir nekontroliuojamoms polemikoms. Vienintelė viešų kalbų scena – kongresai ir konferencijos. Svarbios pasidarė tik tos literatūros formos, kurios atitiko partijos gyvenimo formas bei geriausiai tarnavo jos nurodytiems tikslams. Nors autoriai, sieti su kūrybiniu individualumu ir katalikybe, buvo spausdinami, tačiau valdžia vis tiek reiškė nepasitenkinimą, net neatsižvelgdama, kad jie lankydavosi šalies periferijoje, pasirašydavo partijos vienybę skelbiančius tekstus, Stalino garbei eiliuodavo pomirtines laudacijas.

Aktyviai kurtas suvažiavimo mitas: jis atsakys į visus klausimus, atsakymai partiją suvienys ir sutelks, o vieninga partija nuves liaudį į pergalę. Buvo suformuota hierarchinė sambūrių struktūra: viršūnėje – kongresai ir suvažiavimai, žemiau – plenariniai posėdžiai, dar žemiau – pasitarimai ir sesijos, o paskiausiai – susirinkimai, konferencijos ir seminarai. Akivaizdžiai ritualinis viešųjų suėjimų

4 Pagal Małgorzatos Annos Szulc Packalen knygą *Pokolenie 68: Studium o poezji polskiej lat siedemdziesiątych*, Warszawa: IBL [Instytut Badań Literackich], 1997 ir Mariusza Zawodnia-ko straipsnį „Zjazdy, narady, konferencje. Wprowadzenie do tematu“, in: *Presja a ekspresja: Zjazd szczeciński i socrealizm*, pod red. Danuty Dąbrowskiej i Piotra Michałowskiego, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2002, p. 31–44.

pobūdis rėmėsi slaptų pasitarimų protokolais, kuriuose buvo iš anksto numatomos viešai skelbsimos gairės. Pavyzdžiui, įžanginė kampanija Szczecino literatų suvažiavime (1949) paskelbtam socrealizmo kursui buvo parengta slaptame pasitarime, kuriame nuskambėjo sakramentalūs žodžiai: „Partija gins socialistinį realizmą nepaisant to, kad jis lemia meno schematizmą“.

Įsakymas keisti kultūros kryptį nuskambėjo specialiaame posėdyje, praėjus keletui dienų po asmenybės kulto kritikos Chruščiovo kalboje. 1956 m. atveria trumpą liberalesnį vadinamojo *atšilimo* laikotarpį. Tariamai labiau pasitikima, jog rašytojas pats laikysis socrealistinių žaidimo taisyklių. O rašytojas sprendė dilemą: rašyti tiesą ir nepasiekti skaitytojo ar rašyti pagal primetamas taisykles ir bandyti perduoti paslėptą tiesą. Formavosi autocenzūra: nutylėjimai, „ezopinė kalba“, kompromisai tarp individualios kūrėjo etikos ir privalomų normų. Po 1956-ųjų menininkai dar ilgai naudojo socrealizmo principus, tačiau kartu galima įžvelgti laisvėjančios literatūros bruožus. Valdžios įtakos išskirtinumą tuomet keitė santykių daugiaaspektiškumas, nebeabsoliutinama prievolė prisitaikyti prie totalitarinio diskurso.

1968 m. sausio 30 d. Varšuvoje įvyko studentų demonstracija prieš valdžios sprendimą uždrausti Nacionaliniame teatre statyti Adomo Mickevičiaus *Vėlines* dėl jų neva antirusiškų akcentų. Kovo 8-ąją protestas prieš dezinformaciją ir cenzūrą pasikartojė Varšuvos universiteto kieme. Su studentais solidarizavosi darbininkai: demonstracijos 1970 m. gruodį Gdanske, 1976 m. Radome ir Ursuse. 1975-uosius išgarsino rašytojų *Laiškas 59*, kuriame jie pasisakė prieš planuojamus Konstitucijos pakeitimus, prieš suvažytą piliečių, žodžio, informacijos, mokslo ir religinių praktikų laisvę.

Rašytojai prisiėmė romantinį tautos sąžinės vaidmenį. Šešiasdešimtųjų metų literatūra buvo susitaikiusi su tam tikru sąmonės susidvejinimu: lygia greta gyvavo fasadinė ir užkulisinė kultūros, pastaroji – tai vadinamasis „Drugų obieg“ (verčiant pažodžiui – „antroji apyvarta; kitas ratas“)⁵. Padedant Londono *Index on censorship* 1977 m. įkurtas laikraštis *Zapis*, kuris rengėsi publikuoti tiek cenzūros atmetą, tiek neoficialiajai spaudai skirtą poeziją bei prozą. Tų pačių metų

5 Įdomu, kad lenkų nepriklausomos spaudos akiratyje atsirado ir Lietuvos problematika: palyginti daug dėmesio skirta *Katalikų bažnyčios kronikai*, Nijolės Sadūnaitės prisiminimams, Tomo Venclovos eilėraščiams. Plačiau žr. Jerzy Kandziora, Zyta Szymańska, Krystyna Tokarzówna, „Bez cenzury: 1976–1984“, in: *Literatura, ruch wydawniczy, teatr*, Warszawa: IBL, 1999, p. 768–769.

rudenį įsisteigė *Nepriklausoma Leidybinė Ofcina NOW-a (Niezależna Oficyna Wydawnicza)* – tuomet viena stambiausių ir solidžiausių nepriklausomų leidyklų. Per pirmuosius trejus metus ji išleido apie šimtą knygų, tarp jų Witoldo Gombrowicziaus, Czesławo Miłoszo, Kazimierzo Brandyso, Jerzy’o Andrzejewskio, Stanisławo Barańczako, Ryszardo Krynickio kūriniių, Aleksandro Solženicyno ir George’o Orwello vertimų. Be to, ji spausdino neoficialius literatūrinius-politinius leidinius *Zapis* ir *Krytyka*.

Gimsta *Naujoji banga (Nowa fala)* arba *68 karta*, kurios atstovai – Stanisławas Barańczakas, Adamas Zagajewskis, Ewa Lipska, Ryszardas Krynickis – sudaro šiuolaikinės lenkų poezijos branduolį. *Naujosios bangos* tyrinėtojas Tadeusz Nyczekas rašo, kad anksčiau jam rūpėjo, kaip menas bando susidoroti su socializmo manipuliacijomis, o atėjus pokomunistinei laisvei svarbiausia dilema (kartu intelektualinis ir meninis žaidimas) esanti tarp „istorijos svorio ir bekraščio laisvos valios ir minties skrydžio“⁶. „Kupros ir sparnai? O gal: kiekvienas mūsų plius begalybė?“⁷

Viena problemiškesniųjų studijų apie tokios „kupros“ anatomiją yra Stanisławo Barańczako knyga *Czytelnik ubezwłasnowolniony: Perswazja w masowej kulturze literackiej PRL (Pavergtas skaitytojas: Persvazija masinėje Lenkijos Liaudies Respublikos literatūros kultūroje)*⁸. Autorius analizuoja ideologijos pastangas valdyti minios valią per masines informacijos priemones. Remdamasis Vance’o Packardo knyga *The hidden Persuaders (Paslėptieji įtikinėtojai, 1957)*, Barańczakas apibrėžia persvazinę, t.y. manipuliacinę, kultūros funkciją kaip tekste paslėptą mechanizmą, kuriuo bandoma suvokėjui įteigti vienokį ar kitokį mąstymą ar elgesį. Įteigti ne tiesioginiais draudimais ar leidimais, o slapta, išnaudojant estetinį, pažintinį ar emocinį pranešimo kalbos pobūdį.

Barańczakas atskleidžia keletą skaitytojo pavergimo retorinių mechanizmų. Emocinio suvokimo mechanizmas skatina nerefleksyvią percepciją. Jis būdingas bet kokio pobūdžio manipuliaciniais pranešimams, kurie taiko į minios jausmus, simpatijas, siekia paralyžiuoti savarankišką intelektualinę refleksiją. Ben-

6 Tadeusz Nyczek, *Plus nieskończoność: Obrazy współczesności*, 1997, Krakow: Wydawnictwo Literackie, p. 242.

7 *Ibid.*

8 Stanisław Barańczak, *Czytelnik ubezwłasnowolniony: Perswazja w masowej kulturze literackiej PRL*, Seria *Historia i teraźniejszość*, Nr. 7, Towarzystwo Historyczno-Literackie w Paryżu, Paris: Libela, 1983.

drumo mechanizmas taiko į bendruomenei pažįstamus kontekstus, bent iš dalies pažįstamą tikrovę; tai stiprina mitinio *mes* suvokimą ir priešišškai nuteikia prieš *juos*, t.y. tuos, kurie lieka bendro konteksto suvokimo užribyje. Vertybių sistemos paprastinimo mechanizmas užtikrina lengvą aksiologinę orientaciją, dalijančią pasaulį į „juoda-balta“. Nealternatyvaus suvokimo mechanizmas leidžia suvokėjui išvengti sprendimo, savarankiškos interpretacijos. Persvaziniai tropai taip pakreipia suvokimą, kad skaitytojas visuomet turi tik vienos išeities perspektyvą – be alternatyvos ir be pasirinkimo būtinybės. Tokie tekstai vengia neįprastos kalbos ar kompozicijos, daugiaprasmiškumo, nežadina interpretacinių abejonių.

Bendrumo mechanizmas socrealizmo literatūroje pagrindžia opozicijų *svas-svetimas*, *draugas-priešas* konstantą. Inteligento ir vokiečio (šnipo) figūros buvo tapusios priešo sinonimu. Inteligentas traktuotas kaip potencialus klasinis (vidinis) priešas, o vokietis – kaip vakarietis, skriaudėjas-okupantas. Johnas M. Batesas šią tendenciją suproblemina⁹: nuoskaudos, kurias lenkai jautė vokiečiams, turėjo nukreipti jų dėmesį nuo Sovietų padarytos žalos. Naujas režimas gavo pritarimą grąžindamas Lenkijai per karą prarastas teritorijas. Lenkų literatūroje buvo uždrausta minėti vokiečių iškeldinimą iš Šlasko, marodierių plėšimus išsikėlusių vokiečių ūkiuose, vokiškus vietovardžius. 1949 m. paskelbus Demokratinę ir Vakarų Vokietijas, imta skirti dvi vokiečių rūšis – „gerasis“ Rytų ir „blogasis imperialistinis“ Vakarų.

Priešo mitologema socrealizmo literatūroje susijusi ir su inteligento mitologema¹⁰. Po Spalio revoliucijos atsirado savotiškas inteligento mitas, kuris šią visuomenės grupę matė kunigiškai tarnaujančią idėjai: inteligentijos misija yra nenuilstamai dirbuotis liaudies labui, ją lavinti ir atvesti į naują epochą. Toks utopinis projektas sudarė kiekvieno inteligento, net ir neigiamo, vaizdavimo kontekstą. Socrealizmo literatūroje inteligentas pasirodydavo dvejopai – kaip anachronistinis neigiamas ir socialistinis teigiamas; pastarasis pamažu tampa mokiniu, o ilgainiui virsta „specialistu“, beveik prilygstančiu darbininkui. Gamybiniame romane būtinai atsirasdavo jaunosios ir senosios kartos inžinieriai, pamėgtus mūrininkus, kalnakasius ir žemdirbius lydėdavo žurnalistai, mokytojai ir rašytojai, kartais aktoriai ir gydytojai. Žodis „inteligentas“ reiškė ne socialinę

9 John M. Bates, „Cenzura wobec problemu niemieckiego w literaturze polskiej (1948–1955)“, in: *Presja a ekspresja*.

10 Monika Brzostowicz, „Od inteligenta do fachowca: O projektowanej przemianie inteligencji w świecie wykreowanym w socrealistycznej literaturze“, in: *Presja a ekspresja*.

ar kultūrinę priklausomybę, o veikiau psichologinę būklę: tai psichiškai silpnas, klaidžiojantis ir klystantis arba pernelyg nepriklausomas, t.y. nemokantis susigyventi su kolektyvu. Jis dvejoja, bijo šiuolaikiškumo, jaučiasi išskirtas ir atitolęs. Kaip sako vieno gamybinio romano herojus Korejwa¹¹: „jie“ yra lėtapėdžiai, netekę vitalinių jėgų ir temperamento, per daug mąsto, pernelyg įvairiapusiskai stengiasi aprėpti dalykus, todėl yra nenaudingi. Jiems reikia pagalbos, nes taip abejodami lengvai pasiduoda įkalbami prieš.

Socrealizmo literatūra kompromitavo ir atmetė inteligentijos etosą, rodė inteligentą kaip nesugebantį prisitaikyti prie naujos socialistinės tvarkos, nesuvokiantį jo akyse gimstančio naujo kolektyvinio žmogaus ir gyvenimo modelio. Kadangi egzistencinis žmogaus tragizmas buvo laikomas praeities reiškiniu, poezijoje, dramoje ir prozoje atsirado inteligento kaip mokinio paveikslas. Prieškario inteligentijos laikysenoje buvo išvelgiama tendencija susireikšminti, save iškelti virš darbininkijos ir žemdirbių sluoksnio, o dabar inteligentas privalėjo išmokti kolektyvinio gyvenimo ir kūrybos kolektyve. Socrealistinė literatūra tikina, jog inteligentas turi šansą įveikti atotrūkį nuo visuomenės ir tikrovės tuomet... kai nebebus inteligentas.

Socrealizmo literatūroje inteligentai – tai visuomet egoistiški, praeities be-siilgintys žmonės, dažniausiai kilę iš bajorų ar miesčionijos, pralaimėję, apgailėtini, per karą kolaboravę su priešų žvalgyba. Jų aplinka, kurioje galima sutikti aristokratų ir fabrikantų, yra uždara, represyvi tiems savo nariams, kurie angažuojasi atstatyti Lenkiją ir gyventi naujoje santvarkoje. Lenkų lyrikos istorijoje išsiskiria situacija, kai į Czesławą Miłoszą (nors poeto pavardė neminima) kreipėsi Konstanty Ildefonsas Gałczyński „Eilėraščiu išdavikui“. Tai kreipinys į poetą mokinį, kuris apsisprendžia emigruoti ir taip išduoda naująją santvarką; už tokį „dezertyravimą“ jo laukia kūrybinė nesėkmė ir nebūtis lenkų kultūros panoramoje. Išdavikas rituališkai apspjaunamas: „raidės sukilo ir spjovė tau snukin“. Antonis Słonimskis į poetą kreipėsi eilėraščiu „Odprawa“ („Išvarymas“), parašytu laiško forma (1951): „esi darbininkų, žemdirbių ir inteligentų priešas“. Kazimierz Brandysas eilėraštyje „Kol bus užmirštas“ (1955) poetą vadino benkartu, purvo sauja, pele.

Nepaisant iš anksto nustatyto neigiamo santykio su ikikarine inteligentija, socliteratūroje komunistinė valdžia vaizduojama kaip geranoriška, toleruojanti

11 Tadeusz Konwicki, *Władza*, Warszawa: Czytelnik, 1954.

naujos santvarkos labai besidarbuojančią senąją inteligentiją. Nauja karta, siekianti protinio darbo profesijos, jau nebevadinama inteligentija, tai tiesiog rašytojai, gydytojai, inžinieriai. Dažniausiai – mokslo ar technikos specialistais, kurie neretai tampa iš Tarybinės Rusijos atvykusių specialistų mokiniais. Randasi knygos, išaukštinančios gamtos valdymą (upių vagų ištiesinimas, naujų teritorijų sukultūrinimas) ir naujas technologijas, užtikrinančias socialistinės valstybės gerovę (ypač Trofimo Lysenkos eksperimentai). Lenino ir Stalino vardai minimi ne tik kaip politinių ir visuomenės vadų, bet ir kaip mokslo autoritetų. Galima pastebėti įdomią prieštarą: viena vertus, jaučiamas protinio darbo poreikis, kita vertus, fizinio darbo akivaizdoje jis vertinamas kaip kokybiškai mažareikšmis. Poezijos kūrimą literatūra ima vaizduoti taip, kad jis darosi panašus į fizinį darbą: poetas išvargsta kaip kalnakasys ar žemdirbys.

Socrealizmo literatūrai būdinga simetriška *savas-svetimas* pasaulio samprata, kuri remiasi marksistine klasių kovos teorija ir kurioje svetimumas suvokiamas kaip neigiamas¹². Su svetimumu ir blogu pasauliu susieti priešai (šnipas, diversantas) arba *senumo* reprezentantai (kunigas, buožė, krautuvininkas, malūnininkas). *Seną* galima tapatinti su *svetimu*, nes socrealizmas jaunatvei, naujumui priskyrė aksiologinę funkciją. Priešo svetimumą galėjo liudyti išvaizda, visuomeninė kilmė, etninė priklausomybė, seksualinės preferencijos. *Svetimo* išvaizda buvo dažnai zoomorfizuojama – šį tropą socrealizmas pasiskolino iš natūralizmo ir maginės kultūros, kurioje priešas paprastai įsivaizduojamas kaip žvėris. Visų pirma jis lyginamas su „niekingais“, „žemaūgiais“ žvėrimis – žiurke, blake, pele, šernu. Priešo kalba panašėja į nežmogaus garsus: jis loja, urzgia, šnypščia (galbūt čia naudojamosi etniniu stereotipu, prisotintu ksenofobijos, pagal kurį svetimas nieko nepraneša, o tik skleidžia garsus, kurių neįmanoma suprasti „mūsų pasaulyje“).

Priešams skiriamos bjaurios arba „kitakalbės“ pavardės (bajoriškos priesagos taip signalizuoja svetimumą), lytis kartais nepakankamai apibrėžta (aristokratas – vyras moteriškomis rankomis), dažniausiai tai svetimtautis (vokietis-diversantas, buvęs esesininkas ar Wermachto karys, vykantis Vakarų šalių užsakymus). Seksualinis kitoniškumas retas. Socliteratūra nenoriai rašė net apie teigiamų herojų erotiką, o seksas, pateiktas kaip pasibjaurėtinas ar baisus, buvo skirtas charakterizuoti neigiamus veikėjus. Homoseksualumo temos galbūt vengta negalint apeiti

12 Jerzy Smulski, „Wróg klasowy jako ‘obcy’ w polskiej literaturze socrealistycznej”, in: *Presja a ekspresja*.

mito apie vyrišką draugystę tarp komunizmo fundatorių (Marxo ir Engelso, Lenino ir Stalino).

Universalioji opozicija *savas-svetimas* socliteratūroje lemia dar vieną totalitariniam mąstymui būdingą konstantą: vado gimimas ir mirtis yra sakralūs, priklausantys mito sferai. Mirtis čia yra susijusi su amžinybe, tiksliau, mirties nėra, nes „mūsų vadas“ nemirtingas, tad mes esame nemirtinga minia. Net fizinė žmogaus mirtis tarnauja socializmui. Amžinybės plotmę, sielos ir proto santykį bei asmenybės nuasmeninimą socrealizmo literatūroje analizuojantis Przemysławas Czapliński straipsnyje „Totalitarinė mirtis. Pagal Kazimiero Brandysio romaną *Žmogus nemiršta*“¹³ pabrėžia paradoksalią mąstymo „aklumą“: Bransyso kūrinys pasirodė 1951 m., tačiau kritika „nepastebėjo“ jo pavadinimo, atrodė, kad nemirtingumas toje visuomenėje buvo toks savaime suprantamas, jog niekam neatėjo į galvą jo pakomentuoti.

Po poros metų lenkų poezija itin lengvai susidorojo su užduotimi apdainuoti Stalino mirtį taip, kad gyvieji atrodytų mirę, o mirusysis – gyvas. Net ir labiausiai adoruojantis nekrologas patvirtina mirtį, tačiau šiuokart vėl niekam nekilo interpretacinių sunkumų. Buvo parašyta keliasdešimt eilėraščių „Stalino mirčiai“, kurie aukštino Revoliucijos vado nemirtingumą ir pakiliai skelbė priešų mirtį. Literatūros tradicija turtinga mirties perifrasių ir eufemizmų, leidžiančių išvengti kalbėjimo apie mirtį ir kartu pasakyti tai, kas neišvengiama. Valdovai, vadai ir herojai visada galėjo tikėtis būti poetų apdainuoti ir perkelti į amžinybę; dainose, himnuose ir panegirikose pelnyti šlovę, šventumą ir nemirtingumą. Tačiau Stalino mirtį poetai apėjo ne tik dėl literatūrinės tradicijos, bet pirmiausia dėl naujo mokymo apie nemirtingumą, įsigalėjusio nuo 1949 m.

Brandysio romanas yra puikus pavyzdys, kaip kelias į nemirtingumą paradoksaliai veda per mirtį. Kūrinys įdomus kaip herojaus-dvejojančio inteligento tradicijos tęsia. Iš ankstesnių inteligentijos kartų perėmęs užduotį statyti tiltus tarp antagonistinių visuomenės klasių, Brandysio veikėjas iš pradžių pabrėžė sąvokas „tauta“, „nepriklausomybė“, „visuomenės solidarumas“, „demokratija“. Tačiau visuomenės telkimo užduotis pasibaigė prasidėjus karui, o po 1945-ųjų inteligentas privalėjo liautis svyravęs. Jis turėjo tapti dirbančios inteligentijos atstovu, įsijungti į naująją santvarką bei prisidėti kuriant naują tvarką. Inteligentas

13 Przemysław Czapliński, „Śmierć totalitarna. Na przykładzie Kazimiera Brandysa *Człowiek nie umiera*“, in: *Presja a ekspresja*.

ėjo koja kojon darbininkų klasės manifestuose, tačiau dar bandė bent iš dalies išlaikyti nepriklausomybę: kritikuoti visuomenės grupes ir jų politines programas, viską savaip kvestionuoti.

Szczecino suvažiavimas tokias inteligentijos teises panaikino. Iki jo dar spėta išleisti keletas romanų, kuriuose inteligento dvejonės baigiasi palankumu naujajai santvarkai. Šie tekstai yra jungtis tarp ankstesnės romano apie dvejojančią inteligentiją tradicijos ir socialistinio *persvazinio* romano. Tuo metu išlikti nepriklausomu negalėjo nei rašytojas, nei jo herojus, kadangi komunistinė propaganda susiejo karo sugriautos šalies atstatymą su komunizmo statybomis, tad atsiskaidyti kurti komunizmą būtų reiškę priešintis normaliai gyvenimo krypčiai. Be to, kritiškumas ėmė varginti, nes abejojantis inteligentas, suvedinėjantis sąskaitas su savo socialine klase, žeidė pats save – apnuogino ir pažemino savo kilmę, savo psichologinius svyravimus ir intelektualines pastangas. Mažai rašytojų pasmerkė save marginalumui, dauguma pasirinko angažuotą laikyseną, nes pavargę nuo dvejonių ieškojo tikėjimo ir neginčytino autoriteto. Pokario prozoje įsisiautėjo „inteligento mirtis“. Nors komunizmas neigė bet kokias neklasines paveldimas ypatybes, Brandyso romane egzistuoja „vidinis žmogus“. Tačiau rašytojas įveda esminę pataisą: tas „vidinis žmogus“ – tai įgimtas protas.

Stalinistinis menas, publicistika ir mokslas buvo priešišškai nusistatę psichologizmo atžvilgiu. Jis buvo išjuokiamas kaip metodų rinkinys, kuriuo buržuazinė kultūra priverčia žmogų įsitraukti į svetimas motyvacijas. Stalinizmas su psichologizmu žaidė ir tęstinumo, ir pasipriešinimo žaidimą. Jis neginčijo žmonių psichikos egzistavimo, tačiau manė, kad ji neturi paslapčių. Radikaliai perdarytas psichologizmas vedė prie visiškai apnuoginto, išviešinto žmogaus, tačiau žvilgsnis į jį buvo išimtinai partinis. Esą tiesą apie žmogų galima pamatyti iš išorės, net ją palytėti. Todėl partiniuose susirinkimuose svarstomas žmogus „stovi kaip nuogas“; nors niekas nekalba apie jį tiesiogiai, žodžiai žeidžia nutylėtąjį, tik čia žmogus ima suprasti pats save. Taigi stalinistinio žmogaus psichika yra skaidri, permatoma ir visuotinai pasiekiamą.

Panašiai buvo pasielgta su dvasia. Sutramdyti dvasią pasirodė itin paprasta: Brandyso herojai ją vartoja sinonimiškai „protui“ ir „drąsai“. Senus dalykus imta pateikti „naujai įpakuotus“ ideologiniuose epitetuose: partinė sąžinė, proletariškas protas, partijos dvasia, kolektyvinė išmintis. Socrealizmo sukurtas žmogus buvo paradoksalus padaras: savyje jungė visas ligtelines kokybes, tačiau jos pasirodė kaip to paties dalyko perpavadinimai.

Socrealizmas pripažino, kad gėrio siekimas yra įgimtas protingam žmogui, tačiau ir jį galima pasiekti iš išorės, nukreipti norima linkme. „Protą man davė partija“ – tai fundamentalus paradoksas, pagrindžiantis totalitarinę sociotechniką. Iš čia kyla absoliutus žmogaus dvasinės autonomijos neigimas, iš jos atsirandantis žmogaus kaip socialinio vieneto nesuverenumas, kuris lemia visišką tapatumo stygių. Asmuo savęs nebesupranta, nes niekas, ką jis gali apie save pasakyti, nėra tikra, pastovu. Jo išmintis esti už jo paties – tai partinis kolektyvas. Žmogus nustoja savarankiškai aiškintis savo elgesį, jausdamas nerimą tik dėl to, kaip jo veiksmai bus suprasti partijos.

Komunizmas – tai užbaigtos istorijos laikas. Žmogus nemirtingas, nes tai, kas lemia mirtį – privati nuosavybė ir imperializmas – jau nebegresia. Iš pradžių jis turi aukotis komunizmo kūrimui, o paskui paaukoti pačią savo mirtį, kad ji būtų naudinga komunizmo statyboms. Totalitarinis žmogus tampa išganytas dar būdamas gyvas, jis nemiršta, nes žmogaus kaip tokio nėra, arba kitaip tariant – jis gavo nemirtingumą mainais už mirtį, kuri jam buvo įsakyta.

Įdomių įžvalgų apie socialistinio realizmo *religingumą* pateikia Krzysztof Obremski¹⁴, nagrinėdamas mitologizuotą Soso vaikystės ir jaunystės paveikslą. Autorius remiasi Leszeko Kołakowskio mintimi, kad „marksizmas transformavosi į bet kokią turinį praradusios religijos parodiją“¹⁵. Socialistų raštai tapo naujojo tikėjimo Senuoju Testamentu, keturių marksizmo-leninizmo klasikų veikalai – Naujuoju Testamentu. *Trumpas KP(b) partijos kursas* buvo tarsi Apaštalu darbai, o nuolat papildomas *Trumpas filosofijos žodynas* ir oficiali dievinamo vado biografija – Apaštalu laiškai. Kaip Jėzus Kristus buvo „naujasis Adomas“, taip ir Josifas Stalinas vadintas „mūsų laikų Leninu“.

Bibliją žadino žmonių smalsumą „fabulos spragomis“ (pavyzdžiui, Kristaus vaikystė), o komunistinė istorija turėjo patenkinti visuomenės smalsumą Stalino asmeniui. Taip radosi Helenos Bobińskos knyga *Soso* (1953), už kurią autorei buvo įteikta trečiojo laipsnio Vyriausybinių literatūros premija. Tai propagandinė knyga, kurios herojus – jaunas kovotojas, geriausias iš geriausių, jautrus draugams ir skriaudžiamiems, turintis net antgamtinių galių. *Trumpame KP(b) istorijos kurse* Stalinas pasirodo kaip *deus ex machina*, kaip „žmogus iš niekur“. Nors daugelyje tekstų Stalinas pranoksta Leniną kovoje už komunizmo idėjas,

14 Krzysztof Obremski, „Księgi kanoniczne i apokryf (krótki kurs WKP(b) – Józef Stalin. Krótki życiorys – Soso. Dziecięce lata Stalina)“, in: *Presja a ekspresja*.

15 Leszek Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, t. 2, Paryž: Instytut Literacki, 1978, p. 153.

Gruzijos socialdemokratinių judėjimų aprašymuose Stalino pavardė nefigūruoja, o jei ir pasirodo, tai tik kaip įvykių vertintojo.

Socrealizmo rėmuose Bobińska literatūriškai apdorojo Stalino gyvenimo faktus. Džiugašvilių šeima vaizduojama kaip šventoji šeima, apsupta stebuklingumo; pasiaukojimas revoliucijai iškyla kaip Kristaus kančia; Soso tėvas čia darbštus ir geraširdis (nors iš tiesų paliko šeimą). Knygoje Soso yra vienturtis (neužsimenama apie mirusius vaikus), iš seminarijos pašalintas už revoliucinę veiklą (tikrovėje – dėl neišlaikytų egzaminų), kaip bręstantis paauglys jis tarsi belytis: sapnuoja tik revoliucinių knygų prikraudą spintą. Kadangi buvo neįmanoma nutylėti Stalino teologinių studijų, reikėjo šį faktą pateikti kaip privalumą. Pagal Bobińskos knygą, genialusis ir dieviškumo aurą skleidžiantis Stalinas studijuoja pravoslaviškoje seminarijoje, kad pasitelkdamas čia gaunamas matematiškos, logikos ir istorijos žinias naikintų cerkvę „iš vidaus“.

Barańczako minėtas vertybių sistemos paprastinimo mechanizmas, užtikrinantis lengvą aksiologinę orientaciją, pasaulį dalijantis į juoda-balta, taip pat būdingas *romantizmo bei klasicizmo absorbavimui* socliteratūroje. Danuta Dąbrowska¹⁶ pateikia paletę, kaip socializmo laikotarpiu interpretuotas lenkų romantizmas. Ji nagrinėja Stefano Żółkowskio vienintelę „teisingą ir galimą Mickevičiaus interpretaciją“, kuri pagrįsta socrealizmo polinkiu reikiamus dalykus pabrėžti, o ideologijai netinkamus – nutylėti.

Lenkų romantizmas buvo šis tas daugiau nei datomis apibrėžiama literatūros epocha. Jo sukurta vertybių sistema, elgesio modeliai, laikysenos tapo neatskiriama lenkų mentaliteto dalimi. Romantizmo simbolika telkė tautą, tapo visuotinai atpažįstamų ženklų, dažnai teigiančių lenkų savitumą, sistema. Visos vėlesnės lenkų literatūrinės ir politinės formacijos atsiliėpė – apologetiškai ar maištingai – į romantinę tradiciją (ji sieta su tautinio išsivadavimo kova bei laikyta savotiška lenkų patriotizmo religija). Ypač stipriai lenkai su ja tapatinosi per Antrąjį pasaulinį karą. Jei pokarinė lenkų valdžia būtų atmetusi romantizmą, tai būtų buvę vienareikšmiškai suprata kaip pasikėsinimas į lenkų tautinę tapatybę. Stoti į dialogą su romantizmu tuomet reiškė įgyti savotišką leidimą veikti, atmesti priekaištus dėl per mažo suverenumo, dėl naujosios tvarkos perėmimo iš okupanto.

16 Danuta Dąbrowska, „Tradycja romantyczna w teorii i praktyce socrealizmu (Wokół Mickiewicza)“, in: *Presja a ekspresja*.

Kadangi romantizmo nebuvo įmanoma iš lenkiškosios realybės eliminuoti, jį reikėjo pateikti taip, kad ne tik tiktų naujai tikrovei, bet ir ją sankcionuotų, preityje liudytų naujosios ideologijos ištakas. Iš čia kilo diskusija apie pažangų ir regresyvų romantizmą. Socializmo romantizmas praranda religiją ir apskritai visą savo dvasingumą, iracionalumą, asmens ir kolektyvinio subjekto psichologizmą. Romantizmas be antirusiškumo, bet užtat su milžinišku internacionalumo ir revoliucingumo krūviu. Trumpai tariant, romantizmas čia yra realizmas, kuris nesupranta, kad yra realizmas. Kaip pastebi Michałas Głowiński, „literatūros istorijos užduotimi tapo jos praeities totalitarizavimas“. Vienintelis nepuolamas romantikas buvo Adomas Mickevičius. Kritika privalėjo taip preparuoti jo kūrybą, kad ji tilptų socrealizmo modelyje, t.y. jo kūryboje derėjo atskleisti visuomeninius epochos konfliktus. Socializmo Mickevičius yra klasicistinis poetas, o jo kūrybinis kelias tęsia geriausias lenkiškas Švietimo epochos tradicijas, per nusivylimų ir abejonių krizes jis netgi nuklsta į realizmą, kurio viršūnė – poema *Ponas Tadas*. Nepaisant užsilikusių liaudies prietarų, *Vėlinėse* poetas esą suvokia konflikto tarp liaudies ir ponų svarbą; *Konradas Valenrodas* esąs kūriny apie vienišą revoliucionierių, kuris pralaimi, nes nesiremia liaudies masėmis. Tiek šio herojaus, tiek paties poeto tragizmas esą slypi nesugebėjime suformuluoti revoliucinės programos. Tokios interpretacijos ir išsaugojo romantizmo klasiko autoritetą, ir pavertė jį kone socrealizmo pranašu. Mickevičiaus raštai ėjo masiniais tiražais, tačiau kūriniai buvo kruopščiai ideologiškai atrenkami.

Socrealizmo propaganda perėmė romantinę kalbą, tarnystės tikslui idealą, kolektyvinių vertybių viršenybę prieš asmenines, istorijos mitologizavimą, revoliucinę simboliką. Ypač daug romantinių klišių atsirado karui ir okupacijai skirtose literatūroje.

Nors socrealizmo poetika teikė pirmenybę realizmui, pastebimas jos eklektiskumas¹⁷. Su socrealistine didaktika sietini iš pozityvizmo tradicijos perimti elementai; Švietimo retoriniai žanrai – odė, himnas – tiko išaukštinti naująją pasaulį; avangardo poetika buvo naudinga išreikšti naują santykį su besikeičiančia tikrove bei susižavėjimą technika. Vis dėlto ugningas, maištingas, iracionalus romantizmas totalitarinei sistemai nebuvo priimtinas (socrealizmas apskritai buvo antiliteratūriškas), todėl romantinė tradicija minimaliai davyvavo labiausiai ideologizuo-

17 Leszek Zwierzyński, „Tradycja romantyczna w poezji socrealistycznej“, in: *Realizm socjalistyczny w Polsce: Z perspektywy 50 lat*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2001, p. 171.

tuose socrealizmo literatūros plotuose. Tačiau poezijoje, kuri buvo kovos lauko paribys, jos matyti daugiau. Paprasčiausia buvo įterpti romantinių tekstų citatas, jas tinkamai apdorojus, o dažniausiai naudotasi romantiniu ornamentavimu. Pastarasis liudija socrealizmo pastangas sakralizuoti naują tikrovę (antai pasinaudojant baladės žanru buvo bandoma sakralizuoti socializmo statybas).

Sąvoka *revoliucinis romantizmas* tarybinėje literatūrologijoje atsirado XX a. 3-ojo dešimtmečio pradžioje, kai socrealizmo krikštą tėviai – Anatolijus Lunačarskis, Maksimas Gorkis, Aleksandras Fadejevas, Andrejus Ždanovas – atnaujino realizmo poetiką savaip suprastu romantizmu. Romantizmas turėjo pasitarnauti perinterpretuojant realizmui esminę tiesos kategoriją¹⁸. Reformuota tiesa nebeatspindėjo dabarties (pastarosios traktuotė degradavo iki pereinamojo laikotarpio kelyje į pergalingą revoliuciją), orientavosi į ateitį ir būsimą komunizmo pergalę. Būtent tokioje socrealizmo perspektyvoje turėjo reikštis jo revoliucinė romantika. Materialistinė pasaulėvoka atmetė romantizmo idealizmą ir utopiškumą, juos pakeitė mokslinių reiškinių komentavimu, romantines svajones apie teisingą ateities pasaulį sujungė su sunkaus fizinio darbo realizmu.

Rusų tarybinė literatūra buvo prisodrinta romantinio patoso, heroizmo, dramatiinių konfliktų (ypač klasinių) įtampų, kuri kartais peraugdavo į natūralistinius ir ekspresionistinius vaizdinius. Lenkų socrealizmo tekstams būdinga atvirkščia tendencija: jie netapo karo ir Varšuvos sukilimo kronikininkais, pavėlavo laiku atskleisti naujausios istorijos uždangą, tačiau su kaupu išplėtojo kitą „didžiąją“ epochos temą – socialistinio darbo ir gamybos. Šios tematikos kūriniuose romantizmas reiškėsi entuziazmu ir optimizmu, lydėjusiu vaizduojamą darbą, bei klasių kova, nenutrūkstančia nei statybose, nei fabrikuose. Paradoksalu, tačiau gamybinėse fabulose labiausiai nuo romantizmo nutolo meilės potėmės.

Klasicizmo poetika socrealistams turėjo keletą privalumų: kėlė agitacinius ir didaktinius tikslus, itin vertino satyrą, nevengė panegirikos, į tolesnį planą nustumė intymiąją lyriką, į svarbiausių žanrų ratą įkėlė viešam atlikimui skirtą odę¹⁹. Be to, klasicizmo poetika, kaip reta poezijos istorijoje, mokėjo apsieiti be antgamtinio pasaulio. Pokario lenkų literatūra klasicizmo tradicijas tęsė ir modifikavo.

Socrealizmo pradžioje išsiskyrė klasicizmo poetikos tipas, įkvėptas anuometinės anglosaksų poezijos ir kritikos, – tai Czesławo Miłoszo kūryba. Jis iš anglo-

18 Sąvoką „revoliucinis romantizmas“ aptaria Małgorzata Jarmułowicz žodyno straipsnyje „Rewolucyjny romantyzm“, in: *Słownik realizmu socjalistycznego*, Kraków: Uniwersitas, 2004, p. 294.

19 Klasicizmo poetikos bruožus aptaria Zdzisław Łapiński žodyno straipsnyje „Klasycyzmu tradycja“, in: *Słownik realizmu socjalistycznego*, p. 94.

saksų mokėsi pasinaudoti XVIII a. konvencijomis, kaip prisidengiant kova prieš iracionalumą ir romantizmą kritikuoti vyraujančią sistemą (plg. jautri Katynės tema kūrinyje *Traktat moralny* (*Traktatas apie moralę*), 1948).

Klasicizmo pėdsakai ryškūs socrealizmo aprašomojoje eiliuotoje poemoje²⁰. Nepaisant pavadinimo, šis klasicizmo žanras turi mažai ką bendro su aprašymu – jam pirmiausia rūpi tikrovę ne pristatyti, o ją aiškinti, perduoti apie ją žinias. Antikinėje aprašomoje poemoje herojus buvo žemdirbys; Naujųjų laikų poema įvedė sodininkystės temą; veikėjai skaito ir interpretuoja gamtos ženklus. Socrealistinė žanro atmaina nežymiai skiriasi nuo savo prototipų: eiliuota publicistika perėmė pakilų klasicistinį toną, aukštino socializmo statybas, sodo temą iškeitė į urbanistiką, propagandinę kalbėjimo manierą grindė naujakalbe, varijavo dinamiškus motyvus ir buvo didaktiška. Tikrovė buvo suvokiama kaip pažinimo aktas, o *homo faber*, pasaulio kūrėjas, nuo ankstesniojo skyrėsi bemaž tik tuo, kad Dievą laikė mirusiu bei pats prisiėmė jo teises.

Kritikos totalitarizmo sąlygomis galimybes svarstanti Dorota Tubielewicz-Mattsson²¹ vadovaujasi Michelio Foucault teiginiu, kad ne tik autorius (subjektas) kalba per savo sukurtą tekstą, bet ir diskursas kalba per autorių: valdžios diskursas gali reikšti pačią valdžią *sensu stricto*. Politinė, religinė, seksualinė ir visuomeninė (viešoji) valdžia, kaip represinis darinys, verčia asmenį prie jos taikytis, vis dėlto pats asmuo galutinai sprendžia, kaip suvokti save ir aplinką.

Vaikų ir jaunimo literatūros srityje socrealizmas naikino skirtį tarp vaikų ir suaugusiųjų literatūrų. Mariuszo Zawodniako teigimu, vaikų literatūrai, kuri iki tol buvo laikoma atskira ir „žemesne“ kūrybos sritimi, pradėti kelti tokie patys reikalavimai ir tikslai²². Knygos vaikams buvo ypač parankios ideologijai, nes atliko auklėjamąją funkciją, didaktiškai formavo asmenybės pamatus, kreipė ją reikiama linkme. Aiški veikėjų tipizacija, teigiamo herojaus pergalė, optimistiškos kūrinių pabaigos antrino socrealizmo postulatams. 1947–1948 m. buvo raginama peržiūrėti šios literatūros praeities repertuarą, eliminuoti tekstus, kurių turinys auklėjamuoju požiūriu nesaugus. Kenksmingais socialistinei moralei motyvais laikyti žiaurumo momentai, žmogžudystė, turto kultas, godumas, herojų apdovanojimas,

20 Karol Alicznowicz, „Socrealizm wobec tradycji poematu opisowego“, in: *Realizm socjalistyczny w Polsce. Z perspektywy 50 lat*, p. 200.

21 Dorota Tubielewicz-Mattsson, „Socrealistyczne mity a progresywizm. Czy tęsknimy za socrealizmem? Postawienie problemu“, in: *Realizm socjalistyczny w Polsce*, p. 101.

22 *Słownik realizmu socjalistycznego*, p. 123.

aristokratiškos kilmės personažai, tolimuose pasauliuose ir laikuose plėtojami įvykiai, nereali erdvė. Ir priešingai – propaguotas dabarties peizažas bei šiuolaikiški veikėjai. Tradicinis pasakiškumas ir fantastika trukdė naujojo pasaulio siekiam ir socializmo statybai. Vaikų rašytojai buvo raginami stebuklų ieškoti pokariu atstatomos šalies gyvenime: „stebuklų šalį“ gali pakeisti neįtikėtinu greičiu statomi namai ir gyvenvietės, „sezamus“ – judantys supermarketų laiptai. Socrealizmo pasakose Pelenė išteka už darbščiojo siuvėjo, o kalinamą karalaitę išvaduoja Stachas–plieno lydytojas, vietoj stiklo kalno stūkso Stiklo daugiaaukščiai. Jaunimui adresuotos knygos turėjo pristatyti „komplikuotą gyvenimo dialektiką ir klasių kovos mechanizmą“. Lyrika buvo prisodrinta patriotizmo ir emocinio angažuotumo, itin aktuali tapo karinė tematika, okupacijos vaizdai.

Nepaisant privalomų schemų, daug rašytojų vis dėlto laikė vaikų ir jaunimo literatūrą tam tikru kūrybiniu prieglobsčiu (toks požiūris būdingas ir pokario Lietuvos rašytojams). Diskusijos apie vaikų knygas vykdavo jai specialiai neskirtuose leidiniuose, o kritinius straipsnius solidžiausiuose leidiniuose rašė pirmieji recenzentai.

Naujakalbę lenkų papročių kritikoje geriausiai aprašo Michał Głowiński, savo knygoje išryškinantis jos melagingumą. Jo *Peereliada*²³ – tai dienoraščio forma fiksuojama laikraštinė kalba (užrašai datuoti 1976–1982 m.). Autorius demonstruoja viešosios kalbos klišes ir jų veiklos zonas, pavyzdžiui: *valstybių sienų saugumas, valdžia valdo, visuomeninis darbas, reabilituotis, Pasaulinės taikos prieglobstis, gynyba, liaudies draugai, visuomenės nerimas, „Polak potrafi“* (specifinis lenkų kultūros frazeologizmas, tariamai nusakantis įvairiopas lenkų sugebėjimus, tačiau išties reiškiantis menkavertiškumą). Knygoje *Kalba apgulties sąlygomis: 1982–1985*²⁴ išsiskiria fragmentas apie kalėjimą: naujakalbė nevartojo junginio „politiniai kaliniai“, jai buvo parankiau „nuteistieji už pažiūras“ (tokiu būdu neutralizuota politiško prasmė).

Literatūros vadovėliuose spausdintos ištraukos iš socrealizmo savigyros kalbų vaizdžiai pristatydavo šios ideologijos melagingumą ir pompastiką²⁵. Jos kartoja simetrišką schemą, veikusią socrealizmo literatūroje: blogas senas pasaulis, klasinis

23 Michał Głowiński, *Peereliada*, Warszawa: PIW, 1993. Knygos pavadinime panaudotas akronimas PRL (Polska Republika Ludowa – Lenkų Liaudies Respublika).

24 Idem, *Mowa w stanie oblężenia: 1982–1985*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe i Literackie, Open, 1996.

25 Maria Bartnicka, *Literacka baza danych: Materiały dla uczniów szkół ponadpaństwowych*, Białystok: Współczesność, ELAN, 2000.

išnaudojimas, degeneracija, dezintegracija; pozityvus herojus demaskuoja ir nugalė klasinį priešą, geras naujas pasaulis, visuotinė laimė (harmonija, optimizmas, viltis, ateitis). Teigiamas veikėjas – kaip gero pasaulio produktas: jaunas pionierius-komjaunuolis, jaunas Naujosios Hutos darbininkas, vakarinėje mokykloje siekiantis išsilavinimo. Socrealizmo prozoje atsirado gamybinis romanas (*powieść produkcyjna*), kurio šaknys – XIX a. realizmas ir marksizmo-leninizmo mokslas. Gamybinio romano poetika: pasakotojas – visažinis trečiasis asmuo; veiksmo vieta – didžiosios statybos, sunkiosios pramonės fabrikai, kasyklos; šešiamečio plano vykdymas; jausmingi, dažnai patetiški, ideologiškai ir socialiai motyvuoti herojai (psichologizmo nelieka). Teigiamas veikėjas yra ideologiškai susipratęs, keliskart viršija darbo normas. Privalomas klasinis priešas paprastai yra klatingas sabotažininkas, atstovaujantis senajam pasauliui, todėl turi būti paviešintas ir suimtas saugumo tarnybų. Schematiškai rutuliojasi ir veiksmas: ideologinis gėris laimi, statybos garantuoja šviesią ateitį, teigiamas herojus sutinka didžiąją meilę, fabriko darbininkai susivienija ir užsigrūdina kovoje su klasiniu priešu. Stilius didaktiškas, pilnas patoso, tuščiažodžiavimo ir propagandinių tropų.

Socrealizmas poezijoje pasireiškė kaip socrealistinė erotika, socrealistinė panegirika ir lopšinė. Jos raktažodžiai panašūs į prozos: darbo lenktyniavimas, statybos, partiniai susirinkimai, tėvynė, klasinis priešas, imperializmas. Į ideologijos pinkles įklimpusi lyrika ėmė kalbėti karikatūriškai ir grafomaniškai.

Anot rašytojo Leszeko Szarugos, niekada nesutikusiai talkinti režimui, dešimtmečius trukusi kultūrinė politika neregėtai nusiaubė kultūrą, ne tik stabdė natūralią plėtotę, bet ir naikino istorinį paveldą. Tokią politiką lydėjo apgailėtinas groteskas, pavyzdžiui, pekiadesimtais surengta „perauklėtų“ dievdirbių paroda, kurios ryški tema buvo Leninas Rūpintojėlis²⁶. Szarugos pastaba knygoje *Literatūra ir gyvenimas: Svarbesnės literatūrinių diskusijų temos. 1949–1989*²⁷ padeda įsisamontinti tarsi savaime suprantamą, tačiau retai aiškiai formuluojamą tiesą: jokie politikai nesukuria vertybių, jie tik bando jas daugiau ar mažiau sėkmingai valdyti.

26 Jan Józef Szczepański, *Maleńka encyklopedia totalizmu*, Kraków: Znak, 1990, p. 31.

27 Leszek Szaruga, *Literatura i życie: Ważniejsze wątki dyskusji literackich. 1949–1989*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2001.

Persuasion in the Literature of Polish Socialist Realism: Socialist Realism from Today's Point of View

S u m m a r y

This article presents a survey of recent Polish research on Socialist realism. The studies under consideration reveal both the early development of the Polish Socialist realism and contemporary approaches towards this phenomenon. First, the article introduces the latest debates on ethic attitudes of a writer during the communist period. Next there follow the main topics and aspects in the Polish studies of Social realism: the historic context, the normative method of writing, hidden devices of manipulation, axiological orientations, the insider-outsider dichotomy, the concept of an enemy, the image of an intellectual, new modifications of romanticism, new literary language, etc.

Key words: Socialist realism, totalitarian discourse, Polish literature, manipulation, intellectual.
